

પ્રકરણ : ૭

ઉપસંહાર

કોઈ પણ સાહિત્યકારની સમગ્ર સાહિત્ય પ્રવૃત્તિનું નિષ્ઠાપૂર્વકનું વસ્તુલક્ષી અધ્યયન ગમે તે સંજોગોમાં આવકારદાયક નીવડવાનો પૂરો સંભવ છે. એક સમૃદ્ધ સાહિત્ય સેવકનાં જુદાં જુદાં પાસાઓના અભ્યાસ દ્વારા તેનું મૂલ્યાંકન કરીને આપણે સાહિત્યના ઈતિહાસને વધુ નિશ્ચિત ભૂમિકાએ મૂકવામાં મદદરૂપ બની શકીએ.

- સુમન શાહ

ગુજરાતી સાહિત્યમાં અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ આધુનિકયુગના સાહિત્યકાર છે. અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટે ગુજરાતી સાહિત્યમાં વિવેચક, વાર્તાકાર, રેખાચિત્રકાર, કવિ, સંપાદક, અનુવાદક તરીકે પોતાનું યોગદાન આપ્યું છે. અભ્યાસ-વ્યવસાય અર્થે ગુજરાતનાં વિવિધ સ્થળોના ભ્રમણે તેમની સાહિત્યયાત્રાને પોષી છે. સર્જકતા તો તેમનામાં હતી અને વ્યવસાયે અધ્યાપક રહ્યા પરંતુ એક સારા વ્યક્તિ તરીકેના ગુણો પણ તેમનામાં હતાં અને એટલે જ કદાચ વિદ્યાર્થીઓમાં પ્રિય રહ્યા. કોઈ એક ક્ષેત્ર પૂરતું મર્યાદિત કાર્યક્ષેત્ર રહ્યું નથી. પરંતુ રેખાચિત્ર અને વિવેચન ક્ષેત્રમાં તેમનું યોગદાન વિશેષ ધ્યાનપાત્ર બની રહે તેવું છે. આ ઉપરાંત જો કોઈ બીજું મહત્ત્વનું કાર્ય કર્યું હોય તો તે છે ‘એરિસ્ટોટલનું કાવ્યશાસ્ત્ર’નો અનુવાદ. નાની વયે આવા મહત્ત્વના કાર્યો તેમના હાથે થયા છે. ઈ. સ. 1955 થી 1975 સુધીનું ગુજરાતી સાહિત્ય આધુનિક સાહિત્ય તરીકે ઓળખાયું છે. અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ આ ગાળા દરમ્યાન વિકસી છે. સંસ્કૃત સાહિત્યનું સિંચન નાની વયથી થયેલું જેના પરિણામે સંસ્કૃત સાહિત્ય તરફનો રસ તેમણે રહ્યો હતો એ ખાસ ધ્યાનપાત્ર બને છે. વાંચન રસને લીધે તેમની સાહિત્ય પ્રત્યેની સૂઝ વિકસી છે. સુરેશ જોશી, ગુલામ મહોમ્મદ શેખ જેવા વિદ્વાનો વચ્ચે રહ્યા છતાં ઘણે અંશે તેમના પ્રભાવથી મુક્ત રહ્યા છે. કઈક નવું કરવાની મહત્ત્વકાંક્ષા સાથે પોતાનો અલગ ચીલો ચીતરવાની મથામણો કરતાં રહ્યા. ‘એબ્સર્ડ’ જેવું સંપાદન કર્યું તો ‘ઋષિવાણી’ જેવો ઉપનિષદોના સૂત્રોનું વિવરણ આપતો ગ્રંથ પણ તેમણે આપ્યો. ઝવેરચંદ મેઘાણી વિશેનું સંપાદન પણ તેમણે આપ્યું. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે આધુનિકયુગના સર્જક-વિવેચક હતા પરંતુ પરંપરાને પણ તેઓ સાથે રાખીને ચાલ્યા છે. ઈશ્વરમાં એટલી જ શ્રદ્ધા હતી જેના પરિણામે ‘ઋષિવાણી’ જેવો ગ્રંથ તેઓ આધુનિકયુગમાં રચી શક્યા. બાળકો પ્રત્યે તેમનો પ્રેમ વિરલ હતો આથી જ કેટલીક બાળવાર્તાઓ લખવા પ્રેરાયા. આના આધારે પણ એમ કહી શકીએ કે માત્ર આધુનિક સાહિત્યમાં જ તેમણે રસ હતો એવું નથી પણ પરંપરાને સાથે રાખીને ચાલ્યા છે. જીવન સરળ હતું, સાદગીપૂર્ણ જીવન જીવ્યા, લ્યુકેમિયાની બીમારી વચ્ચે રહી સાહિત્યની સેવાઓ કરી એ સાહિત્ય પ્રત્યેનો તેમનો અનુરાગ અને સાધનાના પરિણામે જ. હિંમત પણ એટલી જ કે મૃત્યુ સામે હોવા છતાં ધીરજ ખોઈ નથી અને છેક અંતિમ શ્વાસ સુધી લડતા રહ્યા.

આધુનિકયુગમાં તેમની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ વિકસે છે પરંતુ માત્ર આધુનિક કહી શકાય એવું જ સાહિત્ય સર્જ્યું નથી. તેમના સર્જનમાં વિવિધતા છે. તેમનો વાર્તા સંગ્રહ ‘અજાણ્યું સ્ટેશન’ ની વાર્તાઓની સમીક્ષા કરતાં જણાય છે કે ‘અજાણ્યું સ્ટેશન’ વાર્તા સંગ્રહમાં વિષયનું વૈવિધ્ય છે. વાર્તાનું શીર્ષક જ ઘણું

સૂચક છે. આ માત્ર સ્થૂળ સ્ટેશન બની રહેતું નથી પરંતુ જીવન સફર દરમ્યાન આવતા સ્ટેશનનું ઘોતક છે. ‘મોટા ભાગની વાર્તાઓ ‘અખંડ આનંદ’ માં પ્રગટ થયેલી છે એટલે એ સામયિકના ઘાટ પ્રમાણેની વાર્તાઓ જણાય છે. અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટનું જોડાણ એક માનવી તરીકેનું ભોંય સાથેનું રહ્યું છે ત્યારે તેમની વાર્તાઓમાં તેનું પ્રતિબિંબ જોઈ શકાય છે, એક સામાજિક વાસ્તવને તેમની વાર્તાઓમાં અંકિત કરી છે. તેમની વાર્તાઓમાં સમાજના ગરીબ, લાચાર પાત્રો આવ્યા છે પરંતુ તેમની વાર્તાઓ પીડાદાયક અંતમાં પૂરી થતી નથી, ત્યાં સર્જક આશાવાદી બન્યા છે. ‘ટોડલો’ ફાટ્યો વાર્તાઆનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. જ્યાં ગરીબ બાળક ભીખ માંગતી વખતે માત્ર ‘એ .. દસિયું સિવાય કશું બોલી શકતો નથી. પરંતુ વાર્તાના અંતે વાર્તા નાયક દ્વારા એને રેલવેની ટિકિટ માટે લાઈનમાં ઊભો કરી દેવામાં આવે અને ત્યાંથી ન ખસવાનું કહેતા એ સહેજ પણ ખસતો નથી. ચાનો કપ પકડાવીને નાયક તેને પીવા માટે કહે છે ત્યારે પીતો નથી. નાયક દસ પૈસાનો સિક્કો ધરે ત્યારે હસીને જતો રહે છે. સવલા જેવા ગરીબ બાળકોની જડ બનેલી સૃષ્ટિમાં પણ પરિવર્તન આવી શકે છે એ વાતને સર્જકે કલાત્મક રીતે મૂકી આપી છે. ‘થર્મોમીટર’ વાર્તા પણ ઘરજાઈ તરીકે રહેતા શાંતનુની વ્યથાકથાને ઉજાગર કરે છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે સમાજની સ્થિતિને કેટલીક વાર્તાઓમાં બરાબર ઉપસાવી છે. અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટની કેટલીક વાર્તાઓ ભાવનાવાદી છે એમ કહેવું પણ ઉચિત જણાય છે. જેમકે, ‘ભાઈ’, ‘લીલીવાડી’ જેવી વાર્તાઓ ભાવનાવાદી વાર્તા છે. ‘ખેડૂનો દીકરો’ આધુનિક સમયની વિડંબનાને ઉજાગર કરતી વાર્તા લાગી છે. શહેરીકરણને લીધે ખેતીની જમીન વેચી દઈને વ્યથા અનુભવતો ખેડૂત કેન્દ્રમાં છે એવા ખેડૂતની વ્યથા કથાને વ્યક્ત કરતી આ વાર્તા બદલાતા સમયમાં ખેડૂતના સંવેદનશીલ સ્વભાવ પરના આઘાતને પ્રત્યક્ષ કરી જાય છે. વાર્તામાં કૂતરાંના સંદર્ભને જોડી સર્જકે આ ખેડૂતના ભાવનાશીલ વિશ્વ પર થતાં આઘાત તરફ ઈસારો કર્યો છે. ‘ટોલડો ફાટ્યો’ વાર્તામાં સમાજના ગરીબ બાળકોની સ્થિતિ ઉપર પ્રકાશ પાડ્યો છે. કલાત્ત્વની દ્રષ્ટિએ જોઈએ તો વાર્તાનો આરંભ ખાસ ધ્યાનપાત્ર બની રહે છે ભાવકને રસમય કરતી વાર્તાશૈલી આકર્ષે છે. મોટા ભાગની વાર્તાઓ ફ્લેશબેક પદ્ધતિનો સહારો તેમની વાર્તામાં આકર્ષક પરિબળો રહ્યા છે.

અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટની વાર્તાઓ આધુનિકયુગની વાર્તા શૈલીથી થોડી ભિન્ન છે. તેમની વાર્તાઓ ઘટના પ્રધાન કે પ્રસંગ પ્રધાન છે. કેટલીક વાર્તાઓ રેખાચિત્ર સમાન છે પરંતુ એવી વાર્તાઓના અંતે સર્જકે દાખવેલી કલાત્મકતાને લીધે વાર્તાનું રૂપ બંધાય છે, એમ કહી શકાય. મોટાભાગની વાર્તાશૈલી, ભાષાશૈલી સરળ પ્રવાહમાં ગતિ કરે છે. અલંકારયુક્ત ભાષા ક્વચિત જ પ્રયોજાયેલી જોવા મળે છે. અભિધાના સ્તરે વાર્તાઓ ગતિ કરે છે. કેટલીક વાર્તાઓમાં વ્યંજનાનું સ્તર જોવા મળે છે પરંતુ સર્જક

કશું ગોપિત રાખવા માંગતા ન હોય એમ વર્ણનોમાં બધુ છતું કરી દે છે. વસ્તુસંકલના તેમની વાર્તાઓમાં ખાસ ધ્યાન પાત્ર બને છે. પાત્ર સાથે જોડાયેલી ભૂતકાળની ઘટનાને આરંભમાં મૂકી પછી વર્તમાનને આલેખે છે ત્યાં રસતત્ત્વ જળવાઈ રહે છે. એટલે એમ કહી શકાય કે ફ્લેશબેક ટેકનિકને લીધે પણ તેમની વાર્તાઓ રસપ્રદ બનતી જણાય છે. લગભગ મોટાભાગની વાર્તાઓનો આ ક્રમ રહ્યો છે. તેમની વાર્તાઓ ઘટના પ્રધાન તો છે પરંતુ સંપૂર્ણ આધુનિકતાથી મુક્ત છે એમ કહેવું ઉચિત જણાતું નથી. ‘ડાર્લિંગ’, ‘ખેડુનો દીકરો’, જેવી વાર્તાઓમાં પ્રયોજાયેલી ભાષાનું સ્તર, વર્ણનશૈલીમાં આધુનિકતાનો સંસ્પર્શ અનુભવી શકાય છે. ઘટના વિલિનીકરણવાળી વાર્તાઓ પણ તેમની પાસેથી મળી છે. તેમની વાર્તાઓ આનંદ તો આપે છે પરંતુ કલાત્મક રીતે જોઈએ તો સહેજ ઉણપ વર્તાય છે. એનું કારણ ‘અખંડ આનંદ’ સામયિકની માંગને ધ્યાનમાં રાખીને વાર્તાઓનું સર્જન કર્યું હોય અથવા તો નવીરીતિએ વાર્તાઓ લખવાની તેમની મથામણ રહી છે એવો અભિપ્રાય બાંધી શકાય.

આધુનિકયુગમાં ‘નામરૂપ’ રેખાચિત્રોનો સંગ્રહ અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ પાસેથી મળે છે. રેખાચિત્રકાર તરીકે અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટની સિદ્ધિ પ્રમાણવી જ રહી અથવા તો એમ કહીએ કે રેખાચિત્રોને અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટની કલમનો ઉત્તમ સ્પર્શ મળ્યો છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં રેખાચિત્રોના સાહિત્ય સ્વરૂપમાં ‘નામરૂપ’ મહત્ત્વનો જણાય છે. વતન ઉત્તર ગુજરાતને લીધે ત્યાંનાં વ્યક્તિઓના રેખાચિત્રો, વડોદરા અભ્યાસ દરમ્યાન અને દક્ષિણ ગુજરાતમાં તેઓની અધ્યાપન યાત્રા દરમ્યાન અનેક વ્યક્તિઓ જીવનમાં મળ્યા જેમાંથી માનવતાના ધોરણે કે કશીક વિશિષ્ટ લાક્ષણિકતાઓને લીધે લેખકના હૃદયમાં સ્થાન પામ્યા તેને ‘નામરૂપ’ માં કલાત્મક રીતે અંકિત કર્યા છે. રેખાચિત્રોમાં જે-તે પ્રદેશના પાત્રોને પ્રત્યક્ષ કરતી તેમની પ્રભાવક શૈલીની નોંધ લેવી જ ઘટે. જીવનની યાત્રા દરમ્યાન આવેલા રેખાચિત્રોને વાર્તાશૈલીથી નિરૂપી કલાત્મક રીતે રજૂ કર્યા છે. રેખાચિત્રો સંદર્ભે સર્જકની શૈલી પ્રમાણવા જેવી છે. ગ્રામ્ય પરિવેશ ઊભો કરીને નિરૂપિત વ્યક્તિઓના સદ-અસદ બંને પાસાઓને સહજ રીતે નિરૂપ્યાં છે. સમસંવેદન કરાવવાની સર્જકની ખૂબી વિશેષ ધ્યાનપાત્ર બને છે. પાત્રોને અનુરૂપ ભાષા તો તેમના દરેક રેખાચિત્રમાં પ્રભાવક અને આકર્ષક બની રહે છે. રેખાચિત્રોમાં એવા જ ખંડને નિરૂપ્યા છે, જેમાં કશી વિશેષતા કે વિલક્ષણતા ધ્યાન ખેંચે છે. નિરર્થક પ્રસંગોના આલેખન ક્યાંય જોવા મળતા નથી. એક પછી એક ઘટનાઓના રસપ્રદ વર્ણન દ્વારા સર્જકે વ્યક્તિઓને પ્રત્યક્ષ કર્યા છે. રેખાચિત્રકાર કરી તેમની આ સિદ્ધિ કાયમ યાદ રહેશે એમ કહેવું અનુચિત લાગતું નથી. વાર્તાનું આલેખન કરતાં હોય એવી શૈલીથી લખાયેલ રેખાચિત્રો વધુ આસ્વાદ્ય બનતા જણાય છે. વ્યક્તિઓની ઊર્મિઓ ગીતો, ભજનો સાથે આલેખી વ્યક્તિઓની ભાવોર્મિનું દર્શન સહજ પણે કરાવ્યું છે.

‘ક્રિમપિ’ કાવ્ય સંગ્રહમાં સમાવિષ્ટ કવિતાઓ મોટા ભાગે સામયિકોમાં પ્રગટ થયેલી છે. પ્રકૃતિ, પ્રણય, ઈશ્વર આરાધના, મૃત્યુ જેવા વિષયો ખાસ ધ્યાનપાત્ર બને છે. છાંદસ અને અછાંદસ બંને પ્રકારની રચનાઓ તેમની પાસેથી મળી છે પરંતુ અછાંદસ રચનાઓમાં તેમનું કવિ કર્મ વધારે ખીલ્યું હોવાનું જણાય છે. અછાંદસનું માળખું વિશેષ અનુકૂળ રહ્યું હોય એમ જણાય છે. પરંપરા અને આધુનિક એમ બંને પ્રકારની રચનાઓ તેમણે આપી છે. એ રીતે તેમની કવિતાઓ પણ સંપૂર્ણ આધુનિક નથી. ઈશ્વર ભક્તિ, ઈશ્વર આરાધના જેવા વિષયો ઉપર પણ તેમની પાસેથી કવિતાઓ મળી છે. ઈશ્વર પ્રત્યે તેમણે શ્રદ્ધા હતી જેનો ખ્યાલ કેટલીક કવિતાઓ દ્વારા આવે છે, તો પ્રકૃતિ તરફનું આકર્ષણ પણ વિશેષ રહ્યું હોવાનો ખ્યાલ કવિતાઓમાંથી મળી રહે છે. તેમની કવિતાઓનો લય છે એ વિશેષ આકર્ષે છે. પ્રકૃતિ, પ્રણય જેવા વિષયોથી આરંભાયેલી કવિતા ધીરે ધીરે મૃત્યુ જેવા વિષયો તરફ વળી છે.

આધુનિકયુગમાં એક તટસ્થ અને પારદર્શી વિવેચક તરીકે અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ ધ્યાનપાત્ર બને છે. સિદ્ધાંત વિવેચન કરતાં પ્રત્યક્ષ વિવેચન વિશેષ કર્યું છે. ચાર ગ્રંથોમાં તેમનું વિવેચન સમાવિષ્ટ થયું છે. જેમાં ‘અન્વીક્ષા’ ગ્રંથ ખાસ ધ્યાનપાત્ર બને છે. ગુજરાતી, ભારતીય, પાશ્ચાત્ય તરફ તેમની નજર ફરી વળી તો ગુજરાતીમાં મધ્યકાલીનયુગથી આધુનિકયુગ સુધી તેમની દ્રષ્ટિ પડી છે. નાની વયે વિવેચન ક્ષેત્રે કરેલું પ્રદાન તેમની સિદ્ધ રૂપે જણાય છે. અલ્પાયુમાં કરેલી વિવેચન પ્રવૃત્તિ અને તેમના અવલોકનોમાં વિશદતા તરત ધ્યાનપત્ર બને છે. એક વ્યાપક અભ્યાસી તરીકેની છાપ તરત નજરે ચઢે છે. ભારતીય અને પાશ્ચાત્ય પરંપરાનો પ્રભાવ અને સમન્વય તેમની વિવેચનામાં થયેલો જણાય છે. તેઓ પ્રસંશાયુક્ત વિવેચનમાંથી હંમેશા મુક્ત રહ્યા છે. કૃતિની ગ્રંથસમીક્ષા હોય કે સર્જક વિશે હોય, જ્યાં સારા ગુણો ઉપરાંત જ્યાં મર્યાદાઓ જણાઈ છે ત્યાં સ્પષ્ટ વિધાનો આપ્યા છે. નવલકથા સ્વરૂપ અને નવલકથાના બદલાતા પ્રતિમાનો વિશેની સાચી સમજ અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટમાં હતી જેનો ખ્યાલ ‘૧૯૪૫ પછીની ગુજરાતી નવલકથા’, ગુજરાતી ટૂંકીવાર્તા જેવા લેખોમાં જોઈ શકાય છે તો વિવેચનની તરફની અભિજ્ઞતાનો ખ્યાલ પણ આવા લેખ દ્વારા ચોક્કસ મળી રહે છે. ‘નવલકથા- એક શુદ્ધ કલાસ્વરૂપ, પદ્યનાટકની શોધમાં’, ગુજરાતી ટૂંકીવાર્તા, જેવા લેખો ખાસ તેમની વિવેચક તરીકેની વિદ્વતાના પરિચાયકો તરીકે જણાય છે. તેમનો વિવેચન અભિગમ કૃતિનિષ્ઠ રહ્યો છે. ‘વસંતવિજય-ત્રણ મુદ્દા’, જેવા લેખોમાં એ વધુ ધ્યાનપાત્ર બની રહે છે. ગુજરાતી, ભારતીય અને પાશ્ચાત્ય સર્જકોને અંજલિ આપતા લેખોમાં પણ જે-તે સર્જકની સિદ્ધિ- મર્યાદાઓ તટસ્થ રીતે દર્શાવી આપતા રહ્યા છે. તટસ્થતાનો ગુણ ખાસ એમના વિવેચનમાં જણાઈ આવે છે. દર્શનાબેન ધોળકિયા અનિરુદ્ધ માટે ‘ચોખ્ખા’ વિવેચક શબ્દ વાપરે એ ઉચિત જ છે. એક વિવેચક તરીકે એટલા તટસ્થ અને સ્પષ્ટ રહ્યા છે કે તેમના માટે ‘ચોખ્ખા’ શબ્દ સર્વથા ઉચિત

જણાય છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે તેઓ પ્રસંશાયુક્ત વિવેચનમાંથી મુક્ત રહ્યા છે. કૃતિના ગુણ-દોષો સ્પષ્ટ રીતે તારવી આપે છે, તેમના વિધાનો પણ સરળ, કૃતિ વિવેચન હોય કે સિદ્ધાંત વિવેચન હોય સરળ ભાષામાં રજૂ કરવાની તેમની શૈલી પ્રમાણવા જેવી છે. ‘ભારતીય કાવ્યશાસ્ત્રમાં ગુણ અને રીતિ વિચારણા’ માં ગુણ અને રીતિ’ વિચારણાનું સંક્ષિપ્તમાં, સુરેખ અને સ્પષ્ટ વિવરણ આપ્યું છે.

સંપાદક તરીકે અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટનું નામ નોંધનીય બની રહે તેવું છે. કૃતિલક્ષી-સર્જકલક્ષી સ્વાધ્યાય શ્રેણીઓનો કરેલો પ્રારંભ ત્યાર પછીની પેઢી માટે આશીર્વાદરૂપ બને તેવું કાર્ય છે. તેમનાં સંપાદનોમાં એક જ કૃતિ કે સર્જકના વિવિધ આયામોનો ઉઘાડ મળે છે. એક તો સંપાદન એટલે શું અને સંપાદકની જવાબદારી વિશેની સંપ્રજ્ઞતા અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટમાં ધ્યાનપાત્ર બને છે. ભેગું કરીને પીરસી દેવાની વૃત્તિથી તેમના સંપાદનો પર છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં વાટકી વ્યવહારે કે બંધુત્વ ભાવનાથી લખાતી પ્રસ્તાવનાઓની તેમને બહું જ સહજ રીતે ટીકા કરી છે. પ્રકાશન ક્ષેત્ર, વિવેચનમાં વર્તાતી ઉણપો તરફ પણ તેઓ આંગળી ચીંધતા રહ્યા. એ રીતે સંપાદન, પ્રકાશન, વિવેચન પ્રવૃત્તિ તરફ તેમનો અસંતોષ વ્યક્ત થયો છે. એમના કૃતિલક્ષી વિવેચનો જોઈએ તો આ વાતનો તરત ખ્યાલ આવે કે તેઓમાં એક ચોકસાઈ હતી અને એ ચોકસાઈ એટલે કૃતિના ન માત્ર ગુણ જોવા પરંતુ દોષોને પણ અલગથી તારવી આપ્યાં છે.

અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ પાસેથી પ્રકીર્ણ સાહિત્ય વધારે પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત થયું જેમાં નિબંધીકાઓ, વાર્તિક (ઋષિવાણી) જેમાં તેમનું આધ્યાત્મિક ચિંતન નજરે ચઢે છે, ઉપનિષદોમાંથી સુકતો લઈને ઉચિત વિવરણ આપતી તેમની ભાષામાં સરળતા તરત ધ્યાનપાત્ર બને એવી છે. સામાન્ય માનવી સંસ્કૃત શ્લોકોના વાંચનથી મોટેભાગે દૂર રહેતો હોય છે ત્યારે અનિરુદ્ધ ભાઈ લોકજીવન ઉપયોગી ભાથું પીરસે છે, એ રીતે પણ તેઓ વ્યક્તિની, સમાજની ચિંતા કરતાં રહ્યા અને જ્ઞાન પીરસતા રહ્યા. ‘ચલ મન વાટે ઘાટે’ જેમાં દોઢશોએક લેખો, જેમાં બહું જ સામાન્ય લાગે એવા રોજિંદા જીવનમાંથી, વિશ્વ સાહિત્યના પ્રેરણાદાયક પ્રસંગોમાંથી કશુંક ગ્રહણ કરવા મળ્યું એ ગ્રહણ કરીને પીરસ્યું છે. મનુષ્ય કેવી રીતે વ્યવહારુ જ્ઞાન પામી શકે જેથી આ જીવનયાત્રા સરળ બની જાય એવા આશયથી આવા ઉમદા કાર્યો કર્યા છે. એનું કલાત્મક દ્રષ્ટિએ મૂલ્યાંકન ન કરી શકીએ પરંતુ જેના કેન્દ્રમાં જીવન અને જીવનના પ્રશ્નો છે જેનું રસપાન કરવાથી જીવન ઉપયોગી કશુંક લાધે છે જે પ્રમાણવું જ રહ્યું. આજના લોકજીવનને તેજોમય બનાવે એવા ઉમદા આદર્શોનું ભાથું છે ‘ચલ મન વાટેઘાટે’ એમ કહેવું પણ અતિશયોક્તિભર્યું નથી લાગતું તેમના જીવનના રોજિંદા અનુભવોને સાંકળીને જીવનમાં ઉપયોગી બને એવું ભાથું પીરસવાની એમની મથામણ

‘ચલ મન વાટે ઘાટે’ ની નિબંધિકાઓ કરાવે છે. સમાન્ય જન સમજી શકે એવી સરળ ભાષા દ્વારા મોંઘેરું કહી શકાય એવું જ્ઞાન પીરસ્યું છે. અનુવાદ ક્ષેત્રમાં પણ રસ હતો જેના પરિણામે તેમની પાસેથી કેટલુંક અનુવાદિત સાહિત્ય પ્રાપ્ત થાય છે. તેમણે ‘એરિસ્ટોટલનું કાવ્યશાસ્ત્ર’ પ્રથમવાર ગુજરાતીમાં ઉતારી સાહિત્યમાં એ મૂલ્યવાન સેવા ગણાવી શકાય, અનુવાદની પ્રવૃત્તિને તેમણે આવકારી છે. ભારતીય અને વિશ્વસાહિત્યની કવિતા, વિચારકોના લેખોના અનુવાદ એમની આવી ઉચ્ચ ભાવનાને પુરસ્કારે છે, એમ કહેવું જ ઉચિત લેખાણે, એ રીતે વિશ્વસાહિત્યનો કઈક પરિચય કરાવવાની તેમની ખેવના સ્પષ્ટ પણે જોઈ શકાય છે. ‘કિમપિ’ અને ‘ભૂમિકા’ના અંકો જોતાં આ ખ્યાલ વધુ આવે છે.

. આમ, તો કોઈપણ સર્જક-વિવેચક બધી જ રીતે પૂર્ણ હોય એમ કહેવું અઘરું છે. અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ એક સર્જક-વિવેચક તરીકે જાણીતા છે. એક વાર્તાકાર તરીકે જોઈએ તો ‘અજાણ્યું સ્ટેશન’ની કેટલીક વાર્તાઓ પ્રસંગ આલેખન કે રેખાચિત્રના સીમાડાને સ્પર્શતી વાર્તાઓ છે. વાર્તાઓમાં વસ્તુસંકલનમાં બધું જ સ્પષ્ટ રીતે કહી દેવાની તેમની શૈલીને લીધે ભાવકને સંકાંત થવાનો અવકાશ ઓછો જ સાંપડે છે. વિવેચન સંગ્રહોમાં વિદેશી વિચારકોના લીધેલા અવતરણો ક્યાંથી લીધા એ સંદર્ભ આપવાનું ઘણી જગ્યાએ ચૂકી ગયા છે. કેટલાંક વિવેચનાત્મક લેખોમાં ક્યારેક આછી પાતળી ચર્ચાઓ થવા પામી છે અથવા એમ કહીએ કે વિસ્તૃત અને ઊંડાણપૂર્વકની ચર્ચાનો અભાવ વર્તાય. તેમની વિવેચના પાશ્ચાત્ય વિવેચકોના મંતવ્યો આધારે બંધાતી જણાય છે.

જીવન સફરના આ અલ્પયાત્રીને સાહિત્યના ચરણે જે અલ્પ ભેટ ધરવાનો અવસર સાંપળ્યો એ અલ્પભેટમાં કેટલાંક પૂર્ણતાના અંશોનો અભિષેક છે એમ કહેવું મને ઉચિત જણાય છે. આ કાર્ય નિમિત્તે તેમના સમગ્ર કાર્યની સમીક્ષા કરવાનો મને જે અવસર મળ્યો અને જે કઈ ફલિત કર્યું એ કોઈક ને કોઈક રીતે ઉપયોગી બનશે તો મારી આ સાધના સાર્થક ઠરશે.